

UYGUR TÜRKÇESİ'NDE *çu*, *ğu* ve *ze* EDATLARI

Levent DOĞAN*

ÖZET

Edatlar, tek başlarına bir anlam ifade etmeyen, birlikte kullanıldığı kelime ile anlam ve görev kazanan yardımcı kelimelerdir. Türkçe edatlar bakımından oldukça zengin bir dildir.

Günümüz Uygur Türkçesinde de çok sayıda edat bulunmaktadır. Bu yazıda, Uygur Türkçesindeki genel olarak, anlamı kuvvetlendirmek, pekiştirmek ve vurguyu arttırmak amacıyla kullanılan sona gelen edatlardan *çu*, *ğu* ve *ze* edatlarının kullanıldığı yerler ve getirildikleri kelimeye kattıkları anlamlar gösterilmiştir. Yine yapı bakımından sona gelen edat olmalarına rağmen anlamına göre ele alındıklarında ise *çu*, *ğu* ve *ze* edatlarının bağlama ve cümle başı edatı vb. farklı edat çeşidiymiş gibi kullanılabildikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Günümüz Uygur Türkçesi, edat, sona gelen edat, anlam.

'çu, ğu, ze' PREPOSITIONS IN UIGHUR TURKISH

ABSTRACT

Prepositions are the auxiliary words that have no meaning alone but gain meaning with the words they are used with. Turkish is a preposition rich language.

There are a lot of prepositions in Uigur Turkish. In this study we've indicated the use of prepositions 'çi ,gu, ze' ,which are used to strengthen,consolidate, increase the meaning, and the meaning they added to the words they are used with.We've also indicated that although they are used at the end structurally, when they are taken into consideration with their meanings, çu, gu, ze are used as if they are different kinds of prepositons such as connective and sentence beginning prepositions.

Key words: Contemporary Uighur Turkish, preposition, suffix preposition, meaning.

---

* Trakya Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: dgnlvnt@gmail.com

Giriş

Bazı bilim adamları tarafından kelime türleri, *anlamlı* ve *görevli* kelimeler olarak gruplandırılmaktadır¹. Bu görevli kelimeler içerisinde edatlar da yer almaktadır. Tek başlarına bir anlam ifade etmeyen, birlikte kullanıldığı kelime ile anlam ve görev kazanan âlet sözlere edat denir². Kısaca edatlar, anlamları olmayan, sadece gramer vazifeleri olan yardımcı kelimeler olarak da tanımlanabilir³. Edatlar kendi içinde çekim edatları, bağlama edatları, kuvvetlendirme edatları, sona gelen edatlar, karşılaştırma-denkleştirme edatları, soru edatları vb. çeşitli başlıklar altında incelenebilirler⁴.

Günümüz Uygur Türkçesi'nde edat olarak kullanılan pek çok kelime bulunur. Bu edatlardan özellikle bağlandıkları unsurları belirtmek, anlamlarını kuvvetlendirmek, vurguyu arttırmak ve pekiştirmek amacıyla kullanılan sona gelen edatlar dikkat çekmektedir.

Uygur Türkçesi'ndeki sona gelen edatlar ve getirildikleri kelimelere kattıkları anlamlar şu şekilde sıralanabilir: **a** “*rica, kızgınlık ve şaşkınlık ifade eder*”, **aq** “*da ile aynı görevdedir, kuvvetlendirme ve vurgu bildirir*”, **bolsa** “*ise*”, **çu** “*şüphe, tereddüt ve rica anlamları katar, mi, da, dahi*”, **da, de** “*da, de, ve ...., ya*”, **emes** “*değil*”, **hem** “*de, dahi*”, **ki** “*bağlama işlevi görür*”, **kin** “*soru ve tahmin anlamı katar, ki*”, **kim** “*bağlama işlevi daha fazladır, ki*”, **ğu** “*vurgu, pekiştirme, soru ve kuvvetlendirme bildirir*”, **-la** “*kuvvetlendirme görevinde*”, **mu** “*mu, da, dahi*”, **téxi** “*dahi, da*”, **ze** “*küçümseme, kızgınlık ve sitem anlamları katar*”⁵.

Bunlardan *a, çu, da, gu, ki, kin, la, mu, ze* eklendikleri unsurlara bitişik yazılırlarken, *aq* edatı ayrı yazılmaktadır. Bu edatlar isimlere ve fiillere getirilebildiği gibi, zamirlere de isim hâl eklerinden sonra eklenebilmektedir: *mendila* “*men+de+la*”, *mençu*, *sendimu* “*sen+de+mu*”, *mendingu*, *sizniçu*, *bizdinla* vb.

Özellikle Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerin Türkiye Türkçesi'ne aktarılması sırasında büyük zorluklar ortaya çıkaran bu edatlar hakkında yeteri kadar bilgiye sahip olunmadığı görülmektedir. Bu amaçla yukarıda sıralanan anlamlarının yanında birlikte kullanıldığı kelime ile bağlantılı olarak yeni anlamlar da yüklenebilen bu edatlardan *çu, gu* ve *ze* edatlarını ele almaya ve eklendiklere kelimelere kattıkları anlamları belirtmeye çalışacağız.

Kelimenin sonuna gelen bu edatların, kuvvetlendirme işlevleri bağlama işlevlerinden daha fazladır. Birlikte kullanıldıkları kelimelere kuvvetlendirmenin yanında soru, tahmin, rica, olumsuzluk, şüphe, tereddüt, şaşkınlık, sitem, küçümseme, kızgınlık anlamları da katarlar. Kuvvetlendirme edatları olarak isimlendirilen bu edatlara Türk lehçelerinin hemen hepsinde benzer veya farklı şekillerde rastlanmaktadır.

çu Edatı:

Uygur Türkçesi'nde çok kullanılan **çu** edatı genel olarak eklendiği unsura soru, şüphe, tereddüt ve rica ifadesi katarken, bazen de pekiştirme anlamları verebilmektedir. Soru anlamı kattığı durumlarda vurgu **çu** edatından önce gelen hecenin üzerindedir: *Silerçu?* (*sizce?*), *ademlerçu?* (*insanlar, ya insanlar?*), *Eger kélip qalsıçu?* (*Ya gelirse?*) vb. Ancak karşıdakinin yani dinleyenin dikkatini çekmek, bir hususu belirtmek vurgulamak gereken durumlarda ise vurgu **çu**

¹ Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay. Ankara 2003, s.1049

² Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Edatlar**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984, s.IV.

³ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s.348.

⁴ Geniş bilgi için bk. Necmettin Hacıeminoğlu, **age**.

⁵ Levent Doğan, “Uygur Türkçesi”, (Ed.: Levent Doğan), **Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007, s.675.

edatının üzerindedir: **Bizçü** uniñdin qorqmaymiz. (*Biz ondan korkmayız.*) ; **Tursunçu** maña en yéqin dost. (*Tursun benim en yakın dostumdur.*) vb.

Kaşgarlı'da nadir de olsa çu / çü (*hele*) olarak görülmektedir. “Kel çü; barma çu (Div. III 207, 14,16,17)”⁶ Özbek Türkçesinde de kullanılan bu edat; soru, 1. şahıs şart kipinden sonra gelip istek/rica, 2. şahıs şart kipinden sonra eklendiğinde rica veya zorlama, 2. şahıs emir kipinden sonra getirildiğinde ise emir ve tehdit anlamları bildirir (bk. HZÖT. s.491).

A. çu edatı esas itibariyle eklendiği kelimelere *soru* anlamı katar.

1. Konunun açık ve belirgin olduğu durumlarda **çu** edatı cümlelerin yüklemine değil öznesine eklenerek yüklemi soru şekline sokar ve “ya, peki ya” anlamlarında kullanılır.

- Tursun keldi.⁷

(*Tursun geldi.*)

- **Exmetçu?** (=Exmet keldimu?)

(*Peki (ya) Ahmet? -Ahmet geldi mi?-*) **MUG.** s.488

— Sizgu işleysiz. **Çin.** (103/8)

(*Siz çalışıyor musunuz?*)

— **Başqılarçu?** **Çin.** (103/9)

(*Peki ya başkaları / -çalışıyor mu?-*)

Menğu kélimen, **sençu?** **MU.** s.126

(*Ben geleceğim. -Peki (ya) sen -(gelecek misin)-?*)

– Silige küçük keldi, –dep cavab berdim men ikkilenmeyle.

(*Size küçük geldi, -diye cevap verdim,*)

– **Mañıçu?** Soridi héliqi pakar boyluq adem. **KX.** s.6

(*-Peki- Bana? / Bana da mı? Diye sordu kısa boylu adam.*)

– Silige çoñ keldi, aka – dedim.

(*Size büyük geldi, ağabey, -dedim.)*

- **Sençu?** **UTB.** s.126

(*Peki sen kimsin?*)

-**Zinaxorlarçu?** –dep soraptu, Seley Çaqqañ, gep arilap. **SÇ.** s.20

(*-Peki (ya) ahlaksızlar ne olacak? Diye sormuş Seley Çakan.*)

Hemmeylenge bélet berdiñ, **mañıçu?** (=Maña bermemsen?) **MUG.** s.488

(*Herkese bilet verdin, ya bana - peki bana-? (= Bana vermeyecek misin?)*)”

- Bu tetilde öyge qaytmaymen. (*Bu tatilde eve gitmiyorum.*)

- Kéyinki **tetildiçu?** (= Kéyinki tetilde qaytamsen?) **MUG.** s.488

⁶ Necmettin Hacıeminoğlu, **age**, s.220.

⁷ Hamit Tömür, **Moden Uyghur Grammar**, İstanbul 2003, s. 488.

(*Ya sonraki tatilde?*) (*Sonraki tatilde gidecek misin?*)

- Qoşqar soquşturğan qandaq? Ğoraz **soquşturğançu**? Zadi qaysini soquşturğan yaman güna? –dep soraptu. **SÇ.** s.175

(*Koçları dövüştürmek nasıl? Peki ya horozları dövüştürmek? Bunların hangisini dövüştürmek daha çok günah? diye sormuş.*)

2. Karşılıklı konuşmalarda *şart kipi* almış fiillere getirilerek cümleye tereddüt ifadesi taşıyan soru anlamı katar.

- Ete kéliñ, ete sözlişeyli.

(*Yarın gel de bir sohbet edelim.*)

- Ete **kélelmisemçu**? (= qandaq bolidu?) **MUG.** s.488

(*Peki ya yarın gelemesem?*)

- Sen méni saqlap tur.

(*Beni bekle.*)

- Sen kelgiçe maşına kélip **qalsıçu**? (=qandaq qilimen?) **MUG.** s.488

(*Sen gelinceye kadar otobüs gelirse?*) (*ne yaparım?*)

3. Yine soru cümlesinde belirtilen eylemin gerçekleşmemesi için bir engelin olmadığını, eylemin doğal olarak gerçekleşeceğini göstermektedir. **mu** soru edatıyla kurulan soru cümlesine karşılık verilen cevap cümlesi *fiil kökü+olumsuzluk eki+emir-istek eki+çu edatı* şeklinde ifade edilebilir.

Soru cümlesinde şahıs kavramı, ilgili şahıs ekleriyle belirgin bir şekilde ortaya konulurken, cevap cümlesinde şahıs ekinin olmaması ilginç bir özelliktir. Soruya karşılık kalıplaşmış olarak verilen cevapta, **çu edatı** “*belirtilen eylemin gerçekleşmemesinin temelinde ne olduğunu*” sormak için ve “*neden, niçin, hani*” soru zarflarının yerine kullanılır.

- Senmu baramsen?

(*Sen de gidecek misin?*)

- **Barmayçu.** (=Elvette barimen.//Nemişqa barmaymen?) **MUG.** s.488

(*Elbette gideceğim? // Neden gitmeyeyim ki?*)

Didim **bileyzükçu**? Didi qolumda. **ÇTLKuy.** s.676

(*Dedim bilezik hani? Dedi kolumda.*)

- Senmu bardıñmu?

(*Sen de gittin mi?*)

- **Barmayçu.** (=Nemişqa barmayttım.) **MUG.** s.489

(*Elbette gittim. / Neden gitmeyeyim ki?*)

- Sen çapsan oqup berelemsen?

Turkish Studies

(*Sen çabuk okuyabilir misin?*)

- Oqup **bermeyçu**. **UTB**. s. 126

(*Niçin / neden okumayayım. / Elbette okurum.*)

B. İkinci bir şahsa bir durumun açıklanmasında cümleye *pekiştirme* ve *da, dahi* anlamları katar.

Mençu, bu yéqında u yerge baralmaymen. **MUG**. s.489

(*Ben de bu yakınlarda oraya gidemem.*)

Mençu keldim. **UTB**. s. 126

(*Ben de geldim.*)

Mavu **kitabniçu**, Exmet muellimge bérip qoyuñ. **MUG**. s. 489

(*İşte bu kitabı da, Ehmet öğretmene verin.*)

Sizniçu, Exmet çaqirivatidu. **YUTG**. s.121

(*Sizi de Exmet çağırıyor.*)

C. Emir ve şart kiplerinden sonra eklendiğinde **çu edatı** aşağıdaki anlamları ifade eder:

1. Bir şeyi önerme⁸, teklif etme ve rica (örneklerden de anlaşılacağı üzere rica anlamının içinde aynı zamanda nezaket) ifade eder: Siler bizge su epkelip berseñlarçu. (*Sizler bize su getirsenize / Lütfen siz bize su getirir misiniz?*) vb.

Bügün munu maqalini tercime **qilivetçu**. **MUG**. s.491

(*Bugün bu makaleyi çevirmeye ne dersin?*)

... Maña azraq **berseñlarçu**?! – deptu. **UFA**. s.196

(*Bana azıcık versenize. / Bana azıcık verir misiniz?*)

Héliqi yiginni bugün **éçivéteyliçu**. **MUG**. s.491

(*Toplantıyı bugün yapmaya ne dersiniz?*)

Oğlum, qolumğa su qoyup **berçu**. **MUG**. s.491

(*Oğlum, elime su döker misin?*)

Bikar olturğuçe öyge xet **yazayliçu**. **MUG**. s.491

(*Hiçbir şey yapmadan oturmaktansa eve bir mektup yazalım mı?*)

Xapa bolmay, Exmetni çaqirip **qoyuñçu**. **MUG**. s.491

(*Bir mahsuru yoksa Ahmet'i çağırabilir misin?*)

Uygur Türkçesinde “Fiilin *rica / istek* şekli (*Yalvuruş meylidiki xever şekli*)⁹ olarak kullanılan çekiminde de ricanın nezaketle dile getirildiğini ifade eder¹⁰:

⁸ Hamit Tömür, **age**, s. 490.

Éytiñlarçu biz qaçan silerdin arqıda qalduq? **MUTG.** s.220

(*Konuşsanıza, biz ne zaman sizlerden geride kaldık.*)

Meyerge **kéliñçu**, sizge bir gépim bar. **MUG.** s.316

(*Lütfen gelir misiniz, size söylemek istediğim bir şey var.*)

Éytiñizçu, uşbu turmuş teñ emesmu xan bilen. **AUŞ.** s.138

(*-Lütfen- siz söyleyiniz, bu hayat eşit değil mi han ile.*)

Gep **qılsañçu**, kişini teqezza qılmay. **MUG.** s. 316

(*Lütfen konuş/konuşsana, adamı merakta bırakma.*)

Şundaq éğir künlerde,

Yar yénimda **bolsañçu**.

Mundaq künni körgendin,

Yer qoyniñğa **alsañçu**. **UHD.** s.9

(*Böyle zor günlerde,*

Yar yanımda olsana.

Böyle günleri göreceğime,

Yer koynuna alsana.)

Éytiñizçu, бүгүнкү halimizniñ qaysi biride sapa bardur. **AUŞ.** s. 138

(*Lütfen söyleyiniz, бүгүнкү hâlimizin neresinde sefa vardır.*)

Vaqtıñ bolsa, mavu xetni tercime qilip **berseñçu**.

(*Vaktiniz varsa, lütfen bana bu mektubu tercüme eder misiniz?*)

Baqı yigit **kelseñçu**,

Méni élip **qaçsañçu**.

Qiliç bilen Duvañniñ,

Kallisini **çapsañçu**. **UHD.** s.7

(*Yiğit Baki gelsene,*

Beni alıp kaçsana.

Kılıç ile Duvan'ın,

Kellesini kessene.)

2.a. Yine cümlede belirtilen eylemin gerçekleşmesine dair beklentiyi güçlendirmekte ve bazen de “*hele*” anlamında cümle başı edatı anlamında kullanılmaktadır.

⁹ Uygur Türkçesinde Yüklemin Rica Şekli, fiilin emir kipine “çu” edatının eklenmesiyle yapılır. “*barçu, barayçu, yazayçu, yazsunçu, kéliñlarçu, sözleñçu*”. Ancak birinci ve ikinci şahıslarda, vurgunun, çu edatını alan şart şeklindeki fiilin son hecesine aktarılmasıyla da ‘rica şekli’ yapılabilmektedir “*kelsemçu, kelseñçu, yazsaqçu, yazsañlarçu*”.

¹⁰ Hamit Tömür, **age**, s. 315

Men işimni **tügiteyçu**, taza oynaymiz. **MUG.** s.491

(*Bıraksan işimi bitirsem, ben de rahat etsem / eğlensem.*)

Yaz **kelsunçu**, men seni déñiz boyığa apirimen. **MUG.** s.491

(*Hele bir yaz yaz gelsin seni denize götüreceğim.*)

Xamanni tépip **boluñlarçu**, andin bir gep bolar. **MUG.** s. 491

(*Hele bir harman dövmeyi bitir, sonra görürüz.*)

2.b. Nadir de olsa eylemden beklenen sonucun gerçekleşmeyeceğini ve gerçekleşmesi hâlinde ise kötü bir sonucun doğacağını belirtir.

U méni urimen déğüdek, urup **baqsunçu**. **MUG.** s.491

(*Açıkça bana vuracağını söyledi, vursun bakayım!*)

D. Günümüz Uygur Türkçesi'nde çu edatı, YUT. +IIK (→TT. +II) sıfat ekleriyle yapılan isimlere eklendiğinde bir ünlem cümlesi yapar. Bu tür cümleler, bir durumu veya nesneyi değerlendiren cümlelerden sonra gelir ve bir değeri veya bir gerçeği ifade eder, açıklar. Çoğu kez bu tür cümleler *téxi* edatıyla birleştirilirler¹¹ ve “*aynı zamanda, ayrıca, ve dahası*” anlamları kazanırlar.

U nahayiti yaxşı bala, **ötkürlükiçu** téxi. **MUG.** s.490

(*Çok iyi bir çocuk, aynı zamanda da çok akıllı.*)

Bu yer bek molçiliq iken, havasiniñ **yaxşiliqçu** téxi. **MUG.** s.490

(*Bu topraklar çok zengin, aynı zamanda iklimi çok iyi.*)

Bu yer bek molçiliq iken. **Havasiçu** téhi. **MUG.** s.490

(*Bu topraklar çok zengin, (ayrıca) iklimi de (iyi).*)

- U bek ésil adem idi. - **Bilimiçu** téxi. **MUG.** s.490

(*O gerçekten mükemmel biriydi. Ve dahası çok bilgili.*)

Axşamqı paaliyet yaxşı bolmıdı, tokniñ toxtap **qalginiçu** téxi. **MUG.** s.490

(*Akşam etkinlik pek iyi olmadı, dahası elektrikler gitti.*)

gu Edatı:

Vurgu, kuvvetlendirme ve pekiştirme görevlerinde kullanılan bu edat genellikle Türkiye Türkçesindeki ‘ya’ edatının anlamını karşılar¹². Bunu yaparken bağlandığı unsurlara soru anlamı da katabilmektedir (Bu soru anlamının içinde şüphe ve tereddüt ifadeleri de bulunabilmektedir.).

Bunların yanında emin olma, güven duyma, duruma göre kendini ikna etme gibi ifadeler de taşımaktadır. Bu edattan sonra zaman zaman **deymen** (*söylüyorum, diyorum, ifade ediyorum, belirtiyorum*) “Kéliduğu deymen (*sanırım/söylüyorum gelecek*)” veya **tañ** (*hayret*) “kelmeysengü-

¹¹ Hamit Tömür, **age**, s. 490.

¹² Emir Necipoviç Necip, (Çev.: İklil Kurban), **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1995, s.145.

tañ (*hayret/neden gelmiyorsun?*)” kelimeleri de getirilebilmektedir. Özbek Türkçesinde de karşımıza çıkan bu edat, *-häm, -u (-yu), -dä, -âq, -ki (-kim)* edatları gibi eklendiği unsura kuvvetlendirme, vurgu ve pekiştirme anlamları katar¹³. Kırgız Türkçesinde ise *go* “herhalde”¹⁴ ve “herhalde, ya”¹⁵ şeklinde kullanılmaktadır.

Ustam bu nime bolğini, qiçini qaxşitip yene **taşlivétipsizğu**? **Çin.** 91/1

(*Ustam bu yaptığın ne, yine keneviri perişan edip bırakacak mısın?*)

Uniñ salamatlikke qançilik ziyan keltüridiganlığını **bilisenğu**? **YUTG.** s.120

(*Onun sağlığa ne kadar zarar verdiği biliyor musun?*)

... dozax...imu könüp **kétisizğu** deymen? **SÖ.** 52

(*Cehenneme de alışacak mısınız diyorum.*)

Lékin özeñ **bilisenğu**! **YUTS.** s.145

(*Fakat kendin biliyorsun ya!*)

Buni oqutquçimiz allaqaçan sözlep bergen **idiğu.** **MUTG.** s. 220

(*Bunu öğretmenimiz bir süre önce anlatmış idi ya.*)

Xop yaxşı eşek **ékenğu.** **YUTS.** s.145

(*Çok iyi eşekmiş ya.*)

-ğu edatının bağlandığı unsurlara kattığı anlamlar şu şekilde biraz daha genişletilebilir;

A. Şart - koşul bildiren yan cümleye getirildiğinde açıklık ve temel cümledeki eylemin kesinlikle gerçekleşebileceğini göstermektedir.

İmtihanğa **qatnaşsamğu** ötüp kétimen. **MUG.** s.494

(*Sınava girersem, geçebileceğimden eminim.*)

Eger ata-anam **bolsiğu** bundaq künler béşimğa çüşmigen bolar edi. **YUTG.** s.120

(*Eğer annem babam olsa -idi-, böyle günler başıma gelmezdi.*)

Tirişsiğu hemminiñ aldığa ötüp kétidu. **MUG.** s.494

(*Sıkı çalışırsa, onları kesinlikle saf dışı bırakır.*)

Barsaңğu yaxşı bolatti, barmidiñ-de. **MUG.** s.494

(*Gitseydin kesinlikle iyi olurdu, ama ne yazık ki gitmedin.*)

B.1. *Vurgu* ifadesi taşır.

Vay Seliyaxun barmusile, körünmey **ketliğu**? dep exval sorap kétiptu. **SÇ.** s.24

(*Vay Seley hazretleri yaşıyor musunuz, görünmez oldunuz -da-? deyip halini sormuş.*)

¹³bk. Abdurahmanav, G. A.; Şaabdurahmanav, vd., **Özbek Tili Grammatikası I**, Özbekistan SSR. Fanlar Akademiyasi, Taşkent 1975, s.577.

¹⁴ Çengel, Hülya Kasapoğlu, “Kırgız Türkçesi”, (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.528.

¹⁵ Levent Doğan, Bülent Hünerli, “Kırgız Türkçesi”, (Editör Levent Doğan), **Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007, s.332.

Ağıne, nime körüvetisen, ağıñ éçipla **qaptığu** –deptu. **MUTG.** s.244
(*Dostum ne görüyorsun, ağızın açık kalmış –demiş.*)

2. Bazen de *vurgu yoluyla, bir gerçeğin hatırlatılması amacıyla* kullanılır.

Saet toştığu, sinipqa kireyli. **MUG.** s.493
(*Zaman doldu, hadi sınıfa gidelim.*)

Yumşap **kétiptığu**, méni nimişke oyğatmaysen? —dep maña qaridi. **MaK.** s.44
Yumuşayıp gitmiş, beni niye uyandırmıyorsun? –deyip bana baktı.

Baya qaysi yolni tallaymiz **dédiñğu**... Men aşu capalıq yolğa teyyar. **MUG.** s.494
(*Hangi yoldan gideceğimizi demin söyledin... Ben bu zorlu yoldan gitmeye hazırım.*)

“Xetni yirtivetsekla **bolidiğu**” dep padişaniñ rayini yandurdi. **UHD.** s.171

(*‘Yazıyı yırtıp atalım, iş tamam -olur-’ diyerek padişahı bu işten (yolundan) döndürdü.*)

C. ğu edatı fiil veya isim cümlelerinin yüklemine *soru edatı* olarak eklendiğinde, cümledeki eylemin gerçekleşmesinin/gerçekleşmemesinin sebebinin bilinmek istendiğini ifade eder.

- Tünügün yigingä **kelmidiñizğu**?

(*Dünkü toplantıya niye gelmediniz?*)

- **Keldimğu**, körmidiñma? **MUG.** s.493

(*Geldim, beni gerçekten görmedin mi?*)

Qaçangıçe yatımız! Bizmu insan **idiqqu**?! **AUŞ.** s.2

(*Ne zamana kadar yatacağız! Biz de insan değil miyiz?!*)

Men saña **éytqanğu**? Yadiñdin çıqip qaldimu? **MUG.** s.493

(*Ben sana söylemiştim, değil mi? Unuttun mu?*)

Ete ular bu yerge **kéldiğu**? Şu çağda körüşmemsiz. **MUG.** s.493

(*Yarın buraya geliyorlar, değil mi -ya-? Onları o zaman görürsünüz -şimdi görüşemez misiniz?*)

Exmet qaytip **keptuğu**? Körüştiñizmu? **MUG.** s.493

(*-Biliyor musun- Ahmet döndü (galiba)? Gördün mü onu?*)

Bu **Qasimğu**? Tonumamsiz? **MUG.** s.493

(*Bu Kasım, değil mi? Onu tanımıyor musun?*)

Exmet **yoqğu**? Nege ketti? **MUG.** s.493

(*Ahmet yok mu? Nereye gitti?*)

D. Bazen *bağlama* görevinde kullanılmaktadır.

Turkish Studies

Cahanda yarı yoldaşsız kün **ötküzmekmiğu** müşkül,/ Éyıklar birle söhbettin yürüp çöllerde ölgen xop. **AUŞ.** s.176

(*Cihanda yârsız eşsiz yaşamak müşkil ama aylarla sohbet etmektense çölde yürüyüp ölmek yeğdir.*)

İmtihandinğu öteleydu, beden tekşürüştin qandaq bolarkin. **MUG.** s.494

(*Onun bu sınavı geçeceğinden eminim ama fiziksel incelemeden - nasıl olur ki- emin değilim.*)

E. İsimlere, cümlede vurgulanan sözcüğe getirildiğinde kesinlik ve önceden bilinme ifade eder.

1. Kesinlik:

Menğu vélisipit bilen barimen, sen qandaq qilisen? **MUG.** s.494

(*Ben bisikletle gideceğim, sen nasıl gideceksin?*)

2. Önceden belirtilmişlik/bilinme:

Ruşçiniğu bilmeymen, Xenzuçinimu çala bilimen. **MUG.** s.494

(*Ruşçayı bilmiyorum, Çinceyi de çok az biliyorum.*)¹⁶

F. Cümlede yükleme getirildiğinde, yükleme sorulan “nasıl, neden” vb. soruların karşılığı olarak verilen cevapların açık ve net olmadığını ifade eder. Bu durumlarda çoğunlukla **ğu** edatından sonra “**tañ**” kelimesi kullanılır. Ancak bu “**tañ**” kelimesi bazen cümlenin başında “**tañey**” şeklinde de yer alabilmektedir.¹⁷

U nahiyige ketkendi, **kelmeyduğu-tañ.** **MUG.** s.495

(*O kasabaya gitti fakat neden gelmedi -bilmiyorum-.*)

Néme boldikin, héçnéme **yémeyduğu-tañ.** **MUG.** s.495

(*Ne oldu ki, hiçbir şey yemiyor. / Neden hiçbir şey yemediğini merak ediyorum. / Sorunun ne olduğunu merak ediyorum; neden hiçbir şey yemediğini bilmiyorum.*)

Muşu Ekberniñla ditığa **yaqmidiğu-tañ.** **MUG.** s.495

(*Neden sadece Ekber'in damak tadına uymadığını bilmiyorum.*)

- U némişqa kelmeydu? (*O neden gelmeyecek?*)

- Tañey, **kelmidiğu.** **MUG.** s.495

“*Bilmiyorum. -Neden gelmediği belli değil-.*”

¹⁶ Bu ifade biraz daha açıldığında (Çok az Çince bildiğim ve hiç Rusça bilmediğimden -bu konuda yapabileceğim bir şey yok-) gibi bir anlam da kazanabilmektedir.

¹⁷ Hamit Tömür, **age**, s.495.

G. Yükleme hâli eki almış bir isim fiilden sonra getirildiğinde -fiil yapısının parçası olarak görev yaptığında- eylemin henüz gerçekleşmediğini, tamamlanmadığını belirtir.¹⁸

Bérişniğu barimen, biraq bugün mañalmaymen. **MUG.** s.495

(*Gitmeye gideceğim ama bugün gidemem.*)

Yézişniğu yéziptu, biraq ançe yaxşı yazalmaptu. **MUG.** s.495

(*Yazacağına yazmış, fakat pek iyi yazılmamış.*)

ze Edatı:

Diğer Türk Lehçelerinde görülmeyen bu edat eklendiği unsurlara küçümseme, alay etme, memnuniyetsizlik, kızgınlık ve sitem anlamları katar. Uygur Türkçesi'nde de sık görülmeyen konuşma dilindeki özel durumlarda ortaya çıkan, yani kişinin kendine has söyleyiş şeklini ve tarzını ortaya koymak amacıyla kullandığı *-ze edatı* pekiştirme, kuvvetlendirme ve vurguyu arttırmak amacıyla tercih edilir. Aşağıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere **ze** edatı, kişinin tonlamasına göre bağlandığı sözcüğe anlam kazandırmakta ve vurguyu orada toplamaktadır.

Menze işleyen, senze oquysen! **UTB.** s.127

(*Ben çalışıyorum, sen okuyorsun!*) (**kızgınlık ve sitem**)

Xuş bolup qalsun dep béríp **qoydumze!** **MUG.** s.505

(*Ben onu sadece mutlu etmek için gittim.*) (**vurguyu arttırmak**)

Égiz öziniñ bolğandin kéyin **deyduze!** **MUG.** s.505

(*Düşünmeden sadece konuşuyor.*) (**kızgınlık**)

Şuni **eytivze**, u bir pes çoñqur oylinip qaldı. **UTB.** s.127

(*Şunu söyleyince, o bir süre derin düşünceye daldı.*) (**sitem**)

Senze méniñ sözümnü çüšenmepsen. **MUTG.** s.220

(*Sen benim sözümü anlamamışsın.*) (**küçümseme-memnuniyetsizlik**)

Rast dégen nomuşçandur qiziridu,

Yalğanze, qizarmaydu, biziridu. **MİG.** s.50

(*Gerçek dediğin namusludur kızarır,*

Yalan kızarmaz, öfkelenir.) (**kızgınlık ve sitem**)

Siler barisiler **menze** qalimen. **MUTG.** s.220

(*Siz gideceksiniz, ben kalacağım.*) (**küçümseme-alay etme**)

Meşege **kelivize (kelipze)** bizniñ öyge kirmeyesen. **YUTG.** s.123

(*Buraya gelip de (geldiğin halde) bizim eve girmiyorsun.*) (**sitem**)

Cümlelerin vurguyla soru anlamı kazanan bölümüne eklendiği zaman -tonlanmasıyla veya vurgunun orada toplanmasından dolayı- (sitem ve küçümsemenin sonucu olarak) “*Bunu düşündüren ne?, Nerede böyle bir uygulama var? Böyle bir düzenleme nerede var?*” anlamına gelen ifadeler oluşturur.

¹⁸ age, s.495.

Biz k timiz, **senze** muşu yerde qalisen? Men buniņa qoşulmaymen. **MUG.** s.504

(Biz gidiyoruz, sana burada kalabileceğini d ş ndiren ne? Ben buna katılmıyorum.)

Senze yoğan adem bolup kettiņmu? **MUTG.** s.221

(Sen b y k insan mı oldun?)

Muşu yerge **k livize (k lipze)** bizniņ  yige kirmeyseñ? **MUG.** s.504

(Sana bizi ziyaret etmeden buraya gelebileceğini d ş ndiren ne?)

Tonlama yoluyla olumsuzluk ifade eden soru c mlelerine getirildiğinde “*Sorun a ık a g r lm yor mu?, g rm yor musun?*” şeklinde bir anlam ifade eder.¹⁹

Muşu **yerdize** ziraet  nemdu! (Elvette  nmeydu)

(Tohumlar burada  kıyor mu?!)(Elbette  kmiyor.)

Muşu **yerdize** ziraet  nidu! (Elvette  nmeydu) **MUG.** s.504

(Tohumlar burada  kıyor?!)(Elbette  kmiyor.)

Exmetze Şuni yaritamda! (Yaratmaydığını  niq.)

(Ahmet bununla ger ekten eđleniyor mu?!)(Elbette eđlenmiyor.)

Exmetze Şuni yaritidu! (Yaratmaydığını  niq.) **MUG.** s.504

(Ahmet eđleniyor?!)(Elbette eđlenmiyor.)

Basit bir c mlenin y klemine eklendiğinde, fiilin anlamını kuvvetlendirir ve c mlede T rkiye T rk esindeki “*sadece*” c mle başı edatı gibi kullanılabilmektedir.

Xuş bolup qalsun dep b rip qoydumze! **MUG.** s.505

“Ben onu (sadece) mutlu etmek i in gittim.”

 giz  ziniņ bolğandin k yin deyduze!

“(Sadece) D ş nmeden konuşuyor.” **MUG.** s.505

C mledeki odak noktasını değiştirmek i in kurulan yan c mleyle getirildiğinde vurgunun değiştiğini g sterir ve bağlama edatı gibi kullanılabilmektedir.

U haraq i meydu, **tamakinize**  z ld rmey  ekidu. **MUG.** s.504

“O alkol kullanmıyor ama (s z konusu) sigara olduđunda arka arkaya i iyor.”

Senmize bek tersa cumu. **MUG.** s.504

“S z konusu sen olduđunda da  ok inat sın, değil mi!”

¹⁹ bk. Hamit T m r, **age**, s.503.

Sonuç:

Günümüz Uygur Türkçesi'nde sonuna geldikleri unsurları belirtmek, anlamını kuvvetlendirmek, pekiştirmek, dikkati onların üzerine çekmek ve vurguyu arttırmak amacıyla pek çok sona gelen edat kullanılmaktadır.

Uygur Türkçesi'ndeki sona gelen edatlardan olan **çu, gu, ze** edatları, daha çok tonlama ve vurgu yoluyla birlikte kullanıldığı kelimeye veya bulunduğu cümleye anlam yüklemektedirler. Eklendikleri unsurlara kuvvetlendirmenin yanında, soru, tahmin, rica, olumsuzluk, küçümseme, şüphe, tereddüt, şaşkınlık, kızgınlık ve sitem anlamları da katarlar.

Kelimeye bitişik olarak yazılan bu edatların, kuvvetlendirme işlevleri bağlama işlevlerinden daha fazladır.

KISALTMALAR

- AUŞ.** Alimcan İNAYET, **Abdulhalûk Uygur ve Şiirleri**, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- Çin.** Zunnun KADİRİ, "Mağdir Ketkende", **Günçem**, Milletler Neşriyatı, 1957, s.72-119.
- ÇTLKk.** Levent DOĞAN, Bülent HÜNERLİ, "Kırgız Türkçesi", (Ed.: Levent Doğan), **Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007, s.257-337.
- ÇTLKuy.** Levent DOĞAN, "Uygur Türkçesi", (Ed.: Levent Doğan), **Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007, s.619-680.
- Div.** Besim ATALAY, **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV**, TDK. Yayınları, Ankara 1991.
- HZÖT.** Fahri KAMAL, **Hazırqi Zaman Özbek Tili**, Özbekistan SSR. Fanlar Akademiyasi Neşriyatı, Taşkent 1957.
- KX.** Polat ABDURAOP, **Kör Xéridar**, Pekin 1989.
- MaK.** Zunnun KADİRİ, "Mağdir Ketkende", **Günçem**, Milletler Neşriyatı, 1957, s.39-71.
- MİG.** Levent DOĞAN, **Hezret ve Nicadi'nin Şiirlerinden Seçmeler -Şiirler, Aktarma, Sözlük-**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007.
- MU.** E.N. NADZHİP, **Modern Uygur**, Nauka Publishing House Central Department of Oriental Literature, Moscow 1971.
- MUG.** Hamit TÖMÜR, (Translated by: Anne Lee), **Modern Uyghur Grammar -Morphology-**, Yıldız Dil ve Edebiyat, İstanbul 2003.
- MUTG.** Mahmut KAŞGARLI, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992.
- ÖTG.** G. A. ABDURAHMANAV, Ş. Ş. ŞAABDURAHMANAV, A. P. HACİYEV, **Özbek Tili Grammatikasi I -Morfolojiya-**, Özbekistan SSR. Fan Neşriyatı, Taşkent 1975.
- ŞÇ.** Sultan Mahmut KAŞGARLI, **Seley Çakkán Fıkraları**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2008.
- SÖ.** Sevgi ÖZTÜRK, **Ehet Turdi – Ay Yamguri (Metin-İnceleme-Dizin)**, TÜ. Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne 2007.
- UFA.** Ğ. SEDBAQASOV, M. ELİYEVA vd., **Uygur Folqloriniñ Antologiyasi**, Kazakistan SSR Nauka Neşriyatı, Almuta 1988.
- UHD.** Alimcan İNAYET, **Uygur Halk Destanları I**, TDK. Yayınları, Ankara 2004.

Turkish Studies

- TLG.** Hülya Kasapoğlu ÇENGEL, “Kırgız Türkçesi”, (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.481-542.
- UTB.** A.T. KAYDAROV vd., **Uygur Tili Boyıçe Tekşürüşler**, Kazak SSR Nauka Neşriyati, Almuta 1971.
- YUTG.** Rıdvan Öztürk, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 1994 .
- YUTS.** Emir Necipoviç NECİP, (Çev.: İklil KURBAN), **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1995.

KAYNAKÇA

- ABDULLA Mümin, **Türkçe-Uygurçe Lugat**, Milletler Neşriyati, 1989.
- ABDURAHMANAV G. A.; ŞAABDURAHMANAV Ş. Ş.; HOCİYEV A. P. **Özbek Tili Grammatikasi I**, Özbekistan SSR. Fanlar Akademiyasi, Taşkent 1975.
- ATALAY Besim, **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV**, TDK. Yayınları, Ankara 1991.
- ÇENGEL Hülya Kasapoğlu, “Kırgız Türkçesi”, (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- DOĞAN Levent (Editör), **Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı**, Kriter Yayınları, İstanbul 2007.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (Editör), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dili Bilgisi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Türk Dilinde Edatlar**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984.
- KAMAL Fahri, **Hazırqi Zaman Özbek Tili**, Özbekistan SSR. Fanlar Akademiyasi Neşriyati, Taşkent 1957.
- KAŞGARLI Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay. Ankara 2003.
- NECİP Emir Necipoviç, (Çev.: Kurban, İklil), **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- NADZHİP E., **Modern Uigur**, Nauka Publishing House Central Department of Oriental Literature, Moscow 1971.
- ÖZTÜRK Rıdvan, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK. Yayınları, Ankara, 1994.
- PEYZULLA Enver, **İngilizçe-Uygurçe Luget**, Şincan Helk Neşriyati, 1988.
- TÖMÜR Hamit, (Çev. Anne Lee), **Modern Uyghur Grammar (Morphology)**, İstanbul 2003.